

**ERZURUM VİLAYET SALNAMELERİ'NE GÖRE KIĞI KAZASI VE EĞİTİM
(1870-1900)***

Yonca ÖZEGE**
Emine GÜMÜŞSOY***

Özet

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ortalarından itibaren yayınlanmaya başlanan salnamelerde, vilayetler ve buralara bağlı bulunan kaza ve nahiyelere dair idare teşkilatından ekonomik durumlarına, coğrafi ve mimari yapılarına kadar birçok bilgiler kaydedilmiştir. Erzurum'a bağlı bir kaza olan Kiğı'ya dair bu tür bilgiler de Erzurum Vilayet Salmaları'nda bulunmaktadır. Bu çalışmada, Kiğı kazasının etnik yapısı, ekonomik faaliyetleri, coğrafi özellikleri, eğitim kurumları ve diğer mimari yapıları vb. Erzurum Vilayet Salmaları'ndan faydalanılarak incelenmiştir.

Toplamda 15 adet salnamenin taranmasıyla oluşturulan çalışma, 1870'ten 1900 yılına kadar olan süreci kapsamaktadır. 1870'ten 1877 yılına kadar birer yıl arayla 8 adet salname basılmıştır. Bu tarihten sonra ise 1881, 1887, 1892, 1894, 1897, 1899 ve 1900 yıllarına tarihlenen 7 adet salname basılmıştır. Söz konusu salnamelerde Kiğı'daki eğitim faaliyetlerine dair ilk bilgilere 1872 yılına ait Erzurum Vilayet Salmaları'nda rastlanılmaktadır. Müslüman ve Hıristiyanların birlikte yaşadığı Kiğı'da her iki tarafa ait mekteplerin mevcut olduğu görülmektedir. Kiğı kazasında genelde sıbyan mekteplerinin çoğunlukta olduğu, çocukların ilk eğitimlerini tamamlamalarına olanak tanıdığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kiğı, Erzurum, salname, nüfus, eğitim.

**ACCORDING TO ERZURUM PROVINCIAL YEARBOOKS KIĞI
DISTRICT AND EDUCATION (1870-1900)**

Abstract

In the yearbooks that started to be published in the Ottoman Empire since the middle of the 19th century, many information about the provinces and the districts and sub-districts affiliated to these provinces, from the administrative organization to their economic status, geographical and architectural structures were recorded. This kind of infor-

* Bu çalışma, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Doç. Dr. Emine Gümüşsoy danışmanlığında hazırlanan "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Kiğı'da Eğitim" isimli Yüksek Lisans Tezi'nden hazırlanmıştır.

** Yüksek Lisans, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yonca.ozege96@gmail.com ORCID: 0000-0002-5754-1647

*** Doç.Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Bölümü, egumussoy@ogu.edu.tr ORCID: 0000-0002-1401-8493
(Makale Gönderim Tarihi: 28.04.2021-Makale Kabul Tarihi:14.06.2021)
DOI: <https://doi.org/10.53440/bad.878215>

mation about Kiğı, a district of Erzurum, is also available in Erzurum Provincial Yearbooks. In this study, the ethnic structure, economic activities, geographical features, educational institutions and other architectural structures of Kiğı district were examined through the use of Erzurum Provincial Yearbooks.

This study, developed by reviewing fifteen yearbooks in total, covers the period from 1870 to 1900. From 1870 to 1877, 8 yearbooks were published at one year intervals. After this date, 7 yearbooks dated to 1881, 1887, 1894, 1897, 1899 and 1900 were published. In these yearbooks, the first information about educational activities in Kiğı is found in the Erzurum Provincial Yearbook of 1872. It is seen that there are schools and places of worship belonging to both nations in Kiğı where Muslim and Christian nations live together. It was also revealed that children's schools were predominant in number in Kiğı district and children were given the opportunity to complete their primary education.

Keywords: Kiğı, Erzurum, provincial yearbooks, population, education.

Giriş

Kiğı, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümü içerisinde yer alan bir ilçedir. Söz konusu ilçe, Bingöl'ün kuzeybatısında, Seydikasım Dağı'nın güneybatısında ve Kerek Deresi vadisi yamacında kurulmuştur. Yükseltisi yaklaşık 1.500 metre ve günümüzde Bingöl'ün yedi ilçesinden bir tanesidir.¹ Etrafı, doğuda Adaklı, kuzeyde Tunceli iline bağlı Pülümür, kuzeydoğuda Yedisu, batıda Yayladere, güneyde Elazığ iline bağlı Karakoçan ile çevrilidir. Engebeli bir arazi yapısına sahiptir ve büyük bir kısmı dağlardan meydana gelmektedir. Bunlar, yüksekliği 2.650 metreye ulaşan Haç Dağı, Karababa Dağları, Bağır Baba Dağları ve Şeytan Dağları'dır. En önemli akarsuyu ise Fırat'ın kollarından biri olan Peri Çayı'dır.² Kiğı'da yerleşim ilk zamanlar kale içinde gelişme gösterirken, zaman içerisinde kalelerin önem kaybetmesiyle Kerek vadisi yamacına doğru kaymıştır.³

Osmanlı idari yapılanması içerisinde Kiğı, coğrafi olarak yakın bulunduğu vilayetlere bağlı bir kaza ve sancak merkezi olarak yer almıştır.⁴ Şemseddin Sami'nin Kamus'ul-Alam isimli eserinde, Erzurum'un güneybatısında yer aldığı kaydedilen Kiğı, kuzeyde Tercan ve Hınıs kazalarıyla, doğudan Bitlis, güneyden Bitlis ve Diyarbakır, batıdan ise Mamuretülaziz vilayetleriyle komşu

- 1 Hasbi Soylu, "Tarihte Önemi Azalan Yerleşmelere Bir Örnek: Kiğı", *Doğu Coğrafya Dergisi*, C: XII, S: 17, 2007, s.89.
- 2 Nevzat Sağlam, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Kiğı Sancağında İskan ve Toplum Yapısı", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 33, Aralık 2019, s.591.
- 3 Yaşar Baş, "Kiğı Demir Madeni ve Humbarahanesi", *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 6/4, Fall: 2011, Turkey, s.411.
- 4 Baş, s.411.

olduğu belirtilmiştir.⁵ Osmanlı topraklarına katılmadan önce ilk olarak Akkoyunluların daha sonra Safevilerin hâkimiyetinde kalmıştır.⁶ Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında gerçekleştirdiği İran Seferi sonucunda Osmanlı topraklarına katılmıştır.⁷ Bu sefer esnasında Yavuz Sultan Selim, Bayburt ve Kiğı'nın zaptı için Doğu Anadolu'da önemli bir konuma sahip olan Bıyıklı Mehmed Paşa'yı görevlendirmiştir. Bu görevi başarıyla yerine getiren Bıyıklı Mehmed Paşa, Çaldıran Seferi sırasında 1514 yılında Kiğı ve Bayburt'u Osmanlı topraklarına katmıştır.⁸ Osmanlı hâkimiyetine girince ilk olarak Diyarbakır Beylerbeyliği'ne bağlanan Kiğı, 1535'te Erzurum Beylerbeyliği'nin kurulmasıyla buraya bağlı bir kaza merkezi olmuştur.⁹

Osmanlı hâkimiyetindeki Kiğı kazasının etnik yapısına bakıldığında; Müslüman, Ermeni ve Rumların bir arada yaşadığı görülmektedir. Nüfus sayımlarının yanı sıra arşiv belgelerinden de bu durumu tespit etmek mümkündür. Örneğin; Erzurum'a bağlı bulunan kazaların nüfusunu gösteren bir arşiv belgesinde Erzurum dâhilindeki kazalar ayrı ayrı ele alınarak, kazalardaki hane sayısı, içinde oturan etnik gruplar, kazaya bağlı köy sayısı ve nüfusun durumu (genç, yaşlı, çocuk, askeri sınıf ve gelir oranına göre sınıflandırılarak) kaydedilmiştir.¹⁰ 1853 yılına ait belgeye göre Kiğı kazasında, 3.878 Müslüman ve 1.342 Ermeni hanesinin bulunduğu kaydedilmiştir. Nüfus olarak bakıldığında ise 10.625 Müslüman ve 4.736'da Ermeninin yaşamakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönem Kiğı'da Müslüman ve Ermeni nüfusun karışık yaşadığı 1 kasaba, 141 köy, 91 mezra ve 6 kom olduğu görülmektedir.¹¹ Kamus'ul-Alam eserinde 15 nahiye ve 217 köyün bulunduğu Kiğı kazasında, 41.225 ahalinin iskân ettiği kaydedilmiştir. Bu ahaliden 11.301'i Ermeni, 739'u Ermeni Protestan ve geri kalanın da Müslüman olduğu ifade edilmiştir. Nüfus bilgilerinin dışında ahalinin geçim kaynakları, kazadaki mekânlar, ibadet yerleri ile yeraltı-yerüstü kaynaklarından da bahsedilmiştir.¹²

Osmanlı döneminde Kiğı'da demir ve gümüş madeni işletmeciliği yaygın iş kolları arasında sayılmıştır. Özellikle çıkarılan demir madeni Erzurum vıla-

5 Şemseddin Sami, *Kamus'ul-Alam*, İstanbul 1314, C.V, s.3939.

6 Yılmaz Akbulut, *Bingöl Tarihi*, Ankara 1995, s.81.

7 Yunus Koç, "XVI. Yüzyılın Yarısında Kiğı Sancağı'nda İskan ve Toplumsal Yapı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 16, Güz 2004, s.130.

8 M. Mehdi İlhan, "Bıyıklı Mehmed Paşa", *DİA*, C: VI, İstanbul 1992, s.116-117.

9 Sağlam, s.592.

10 Cevdet Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, S: 7-8, İstanbul 1977, s.189-192.

11 BOA, C.DH., 182/9060 (9 Cemaziyelahir 1269/ 20 Mart 1853).

12 Sami, C.V, s.3939.

yetine nakledilerek, askeri malzeme yapımında kullanılmıştır. Bunun yanında iplik, bez, şal, kilim, çorap, seccade, kundura ve pabuç da imalatı yapılan diğer yaygın ürünler olmuştur. Bölgede bu tür işlerle meşgul birçok meslek sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca sarraflık ve kuyumculuk gibi mesleklerin de Kiğı kazasında icra edildiği belirtilmektedir.¹³

Müslüman ve Hıristiyan nüfusun birlikte yaşadığı Kiğı kazasında birçok cami ve kilise inşa edilmiştir. Bu yapılardan günümüze kalan Pilten Bey Cami, Kiğı'nın en eski tarihi yapılarından. Balaban Cami olarak da bilinen yapının, Akkoyunlular döneminde 1575-76 yıllarında Pilten Bey tarafından inşa edildiği tespit edilmiştir. Cami hala sağlam ve ibadete açık durumdadır.¹⁴ Bunun yanında Osmanlı Dönemi Kiğı'da inşa edilip günümüze kadar gelebilen Ermeni ve Rumlara ait bazı kiliseler, hamam, köprü, çeşme gibi yapılar bulunmaktadır.¹⁵

Osmanlı döneminde Kiğı'daki eğitim kurumlarına bakıldığında, Kamus'ul-Alam'dan; Kiğı merkezde 1 rüşdiye mektebi, 1 medrese ve Ermenilere ait biri erkekler diğeri kızlar için 2 mektebin bulunduğu anlaşılmaktadır. Kaza genelinde ise 2 medrese, 1 rüşdiye mektebi ve 12 sıbyan mektebinin bulunduğu kaydedilmiştir.¹⁶ Kiğı'ya dair bu bilgilere Erzurum Vilayet Salnameleri'nde daha ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

1. Erzurum Vilayet Salnameleri'nde Yıllara Göre Kiğı Kazası (1870-1900)

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ortalarında yıllık olarak çıkarılan, bilgilendirme amacıyla düzenlenen ve eğitim çalışmalarında önemli bir kaynak niteliği olan eserlere "salnâme" denilmiştir. Vilayet salnameleri yayımlandıkları vilayete göre farklı şekillerde düzenlenmiş olsalar da genellikle vilayetin idari yapısı, görevli memurları, buralarda bulunan mimari yapıları, eski eserleri, coğrafi yapıyı, idari taksimatı, kazaları, nahiyeleri, kasaba ve köyleri, üretim faaliyetlerini, yeraltı ve yerüstü kaynakları, ticaret ve nüfus hakkında önemli bilgilere yer vermektedirler.¹⁷ Vilayet salnamelerinin hazırlandığı

13 Bilgehan Pamuk, "XIX. Yüzyılda Çapakçur (Bingöl) ve Yöresinde Ekonomik Faaliyetler: Madencilik ve Yaygın İş Kolları", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 1, S: 1, Bahar 2011, s.107-113.

14 Celalettin Uzun, Yaşar Uğurlu, "Kiğı Piltan (Pilten) Bey Camisi", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2019, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S.51, s.46-48.

15 Mehmet Top, "Bingöl'deki Mimari Doku Üzerine Bir Değerlendirme", I. Bingöl Sempozyumu (10-11 Haziran 2006), *Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları*, Şubat 2007, s.173-191.

16 Sami, C.V, s.3939.

17 Bilgin Aydın, "Salnâme", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s.51-54.

dönemlerde Kiğı, Erzurum'a bağlı bir kaza konumundadır. Söz konusu salnameler, 1870 ve 1900 yılları arasına tarihlenmektedir. Böylece yıllara göre Kiğı kazasındaki görevli memurlar, bölgenin nüfusu, hane sayısı, bölgede bulunan mabetler ve diğer kurumları, ormanları, maden ve kaplıcaları, bölgede yetişen tarım ürünleri ve geçim kaynakları hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür.

1870 tarihli ilk vilayet salnamesinde, Kiğı kazasında o dönemde görevli memurların (kaymakam, mal müdürü, sandık emini, idare meclisi, dava meclisi, nahiye müdürü gibi) isimleri kaydedilmiştir.¹⁸ Aynı salnamede vilayetlerde bulunan rüşdiye mektepleri ile ilgili bir cetvele de yer verilmiştir.¹⁹ Bu salnamede Kiğı Rüşdiye Mektebi'ne yer verilmemekle birlikte daha sonraki salnamelerde yer aldığı görülmektedir. Bu nedenle bu tarihte Kiğı'da henüz bir rüşdiye mektebinin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır.

1871 tarihli vilayet salnamesinde, Kiğı kazasında hangi ticari ürünlerin imal olduğu kaydedilmiştir. Buna göre *iplik alacasının* imal edildiği ve kaza içinde satıldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında Kiğı'daki bazı karyelerde de bez dokumaların yapıldığı ve yine kazada satıldığı belirtilmiştir. Ayrıca kazadaki ahalinin ihtiyacını karşılayacak miktarda yemeni ve pabuç imal edildiği de kaydedilmiştir.²⁰

1872 tarihli vilayet salnamesinde, Erzurum'a bağlı bulunan kaza ve nahiyelerdeki han, hamam, hane, cami kilise, mektep, medrese, dükkân gibi mekanların ve ibadet yerlerinin sayıları verilmiştir. Buna göre Kiğı'da bu dönem hane sayısı 5.769'dur. Ayrıca 35 dükkân, 92 cami, 45 adet de kilise olduğu görülmektedir.²¹ Bu dönem üretimi ve satışı yapılan ürünlerde bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Kiğı'da ve civar karyelerde aynı ürünlerin ticareti yapılmaya devam edilmiştir.²² Söz konusu salnamede Kiğı kazasında kaplıcanın bulunduğu kaydedilmiştir. Buna göre "suyu tahammül edilemeyecek derece sıcak olan" ve Holnek'te bulunan bu kaplıcanın vücutta meydana gelen rahatsızlıklara iyi geldiği ve şifalı bir kaplıca olduğu anlaşılmaktadır.²³ Günümüzde de Kiğı bölgesinde kaplıcalar önemli bir turizm kaynağını oluşturmaktadır. Kiğı'nın Sabırtaş köyünde yer alan Horhor kaplıcası ve Bingöl'ün Yayladere ilçesine bağlı Alınyazı köyünde yer alan Kipi kaplıcaları bölgede

18 Salname-i Vilayet-i Erzurum (SVE), Erzurum Vilayeti Matbaası, 1287 (1870), s.55.

19 SVE, 1287 (1870), s.121.

20 SVE, 1288 (1871), s.120.

21 SVE, 1289 (1872), s.147.

22 SVE, 1289 (1872), s.160.

23 SVE, 1289 (1872), s.180.

şifalı su olarak kabul edilen ve her yıl birçok insan tarafından ziyaret edilen önemli turistik yerlerdir.

1873 tarihli vilayet salnamesinde, Kiğı kazasında bu dönem 80 adet cami ve mescit, 85 kilise, 1 hükümet konağı, 42 adette dükkân olduğu görülmektedir. Bu dönem Kiğı'da hane sayısı 6.327 olarak kaydedilmiştir.²⁴ Kazada *iplik alacasının* ve bez dokumalarının üretimi ve satışının devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁵ Söz konusu salnamede Kiğı'nın madenlerinden de bahsedilmiştir. Buna göre bir zamanlar demir madeninin imal edildiği ancak 1839 senesinden itibaren terk edildiği kaydedilmiştir. Demir madeninden başka tebeşir madeninin de var olduğu görülmektedir. Kiğı günümüzde yeraltı kaynaklarıyla bilinen bir ilçe olmasa da Osmanlı Devleti'nde madenleriyle ön planda olan bir kaza olmuştur. Nitekim Kiğı demir madenlerinin, Akkoyunlular döneminden önce işletildiği ve Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra da işletilmeye devam edildiği belirtilmiştir. Osmanlı döneminde bölgede bir humbarahane kurulduğu da görülmektedir. Kazada çıkarılan demir madeni ve humbaralar genellikle Erzurum vilayetine gönderilmiştir.²⁶

Salnamelerde zaman zaman ayrıntılı bilgilere yer verilerek bölgelerin coğrafi özelliklerinin de ele alındığı görülmektedir. Örneğin, 1873 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'nde bölgenin ormanlarından da bahsedilmiştir. Buna göre Kiğı kazasında keresteye elverişli bir orman bulunmasa da ahalinin ihtiyacını karşılayacak meşe ormanlarının her tarafta mevcut olduğu kaydedilmiştir.²⁷ Yine bu salnamede de Kiğı kazasında yer alan kaplıcanın yedi senede bir ortaya çıktığı ve içine girilmeyecek derecede sıcak olan bu suyun, cüzzam ve vücutta peyda olabilecek pullara faydalı olduğu belirtilmiştir.²⁸

1874 tarihli salnamede Kiğı'da 80 adet cami ve mescit, 85 kilise, 1 hükümet konağı, 1 kale ve 42 dükkân olduğu görülmektedir. Hane sayısı ise 8.767'ye yükselmiştir.²⁹ Bu salnamede de yine Kiğı'da *iplik alacası* ve bez dokumaların imal edildiği ve halkın ihtiyacını karşılayacak miktarda yemeni ve pabuç üretildiği kaydedilmiştir.³⁰ Ayrıca ormanlar³¹ ve kaplıcanın durumu da aynı şekilde yer almaktadır.³²

24 SVE, 1290 (1873), s.147-148.

25 SVE, 1290 (1873), s.164.

26 Baş, s.411-428.

27 SVE, 1290 (1873), s.173.

28 SVE, 1290 (1873), s.184.

29 SVE, 1291 (1874), s.147-148.

30 SVE, 1291 (1874), s.164.

31 SVE, 1291 (1874), s.173.

32 SVE, 1291 (1874), s.184.

1875 yılına ait vilayet salnamesinde Kiğı kazasında köy ve hane sayısında artış yaşanmasına rağmen ibadet yerlerinin sayısında düşüş olduğu dikkat çekmektedir. Bu dönem 48 adet cami ve mescit, 48 adet de kilise olduğu kaydedilmiştir. Bunların yanında sayısı artan ve önceki salnamelerde görülmeyen bazı mekânların eklendiği de görülmektedir. Örneğin dükkân sayısı 260'a yükselirken 3 han, 25 adet oda ve mağaza olduğu da kaydedilmiştir. Hükümet konağı ve kale sayısı 1 olarak tekrar zikredilmiştir.³³ Kaza içerisinde imal edilen ve satışı devam eden ürünlerde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu konuda kaydedilen bilgiler bir önceki salnamelerde verilenlerle aynı kalmıştır. Kiğı'da demir madeni olduğu ve Gölgören Dağı'ndan tebeşir madeni bulunduğu kaydedilmiştir. Kazada bulunan ormanlar ve kaplıcaların durumunda da herhangi bir değişiklik olmadığı görülmektedir.³⁴

1876 yılına ait vilayet salnamesinde Kiğı kazasında 52 adet cami ve mescit, 53 kilise, 90 adet dükkânın olduğu kaydedilmiştir. Bazı salnamelerde verilen mekân sayılarının bazılarında verilmediği görülmektedir. 1874 yılına ait salnamede Kiğı'da bulunan oda ve mağazaların sayısı belirtilirken 1875 yılında bu mekânlara ait herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.³⁵ İmali yapılan ürünler, madenler, ormanlar ve kaplıcaların durumu önceki salnamelerde olduğu gibi kaydedilmiş olup, herhangi bir değişiklik olmadığı görülmektedir.³⁶

1877 tarihli salnamede Kiğı kazasında daha önce görülmeyen mekânların kaydedildiği görülmektedir. Buna göre, 53 adet cami ve mescit, 53 kilise, 100 dükkân, 10 oda ve mağazanın yanı sıra 5 adet meyhane, 2 kireçhane, 2 debbağhane, 2 fırın, 7 yaylak, değirmen ve dinek gibi mekânlar eklenmiştir.³⁷ 1877 tarihli salnameden sonra kaydedilen salname 1881 yılına aittir. Bundan sonra gelen salnameler farklı zaman aralıklarıyla kaydedilmiştir. 1900 yılını gösteren en geç tarihli salnameye kadar Kiğı kazasında nüfus artışı yaşanmaya devam etmiştir.

1881 tarihli vilayet salnamesinde Kiğı kazasında mevcut olan ibadet yerleri ve diğer mekânların sayıları şu şekilde belirtilmiştir: 18 adet cami ve mescit, 39 kilise, 1 hükümet konağı, 9 kabristan, 95 çeşme, 10 köprü, 80 dükkân, 190 oda ve mağaza, 5 meyhane, 2 kireçhane, 1 mumhane, 10 bezirhane, 1 boyahane, 2 debbağhane, 2 fırın, 248 değirmen, 43 dinek, 2 han, 427 arsa,

33 SVE, 1292 (1875), s.145-146.

34 SVE, 1292 (1875), s.162, 167, 172-173, 185.

35 SVE, 1293 (1876), s.145-146.

36 SVE, 1293 (1876), s.162-185.

37 SVE, 1294 (1877), s.130-131.

7 yaylak ve 3 kaplıca.³⁸ Kiğı kazasında imal edilen ürünler, madenler ve kaplıcaların durumu bir önceki salnamelerde olduğu gibi kaydedilmiştir.³⁹

Bazı salnamelerde kaydedilen bilgiler bir sonrakinde aynı şekilde tekrar edildiği gibi bazı salnamelerde değişikliklerin yaşandığı veya daha önce hiç karşılaşılmamış bir bilgiye yer verildiği görülmektedir. Örneğin 1887 yılına ait vilayet salnamesinde, Kiğı kazasında sadece erkek nüfusa değil kazada yaşayan kadın nüfusa dair bilgilere de yer verilmiştir.

1887 tarihli salnameye göre, Kiğı kazasında bulunan mekânlar: 1 hükümet konağı, 18 cami ve mescit, 39 kilise ve manastır, 200 dükkân ve mağaza, 5 meyhane, 2 han, 2 kireçhane, 1 mumhane, 10 bezirhane, 1 boyahane, 2 debbağhane, 2 fırın, 248 değirmen, 427 arsa, 95 çeşme, 10 köprü, 7 yaylak ve 9 kabristan olarak kaydedilmiştir. Bunların yanında Kiğı kazasında hangi zirai ürünlerin yetiştiği ve ne tür ağaçların bulunduğu da belirtilmiştir. Buna göre, arpa, çavdar, darı, nohut, mercimek, bakla, kavun, karpuz ve soğan gibi ürünlerin yetiştirilmesine elverişli bir bölge olduğu görülür. Bazı yabancı elma ve armut ağaçlarının yanında bölgede kavak ve söğüt ağaçlarının çoğunlukta olduğu kaydedilmiştir. Kazada hala *iplik alacasının* imal edildiği ve bez dokumaların üretilmeye devam ettiği görülür. Ayrıca ahalinin ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda sanatkâr olduğu da belirtilmiştir. Kazadaki yeraltı kaynaklarını oluşturan kaplıcaların ve madenlerin durumu bir önceki salnamelerde belirtildiği gibi kaydedilmiştir. Daha önce imal edilen demir madenin 1839 yılından sonra terk edilmiş vaziyette olduğu bu salnamede de belirtilmiştir. Kiğı'nın orman bakımından zengin bir araziye sahip olduğu görülür. Bu ormanlarda bölge halkının ihtiyacını karşılayacak miktarda odun bulunduğu gibi Erzurum vilayetine nakledilerek satıldığı da kaydedilmiştir.⁴⁰

1892⁴¹, 1894⁴² ve 1897⁴³ yılına ait salnamelerde Kiğı kazasında yer alan doğal kaynaklar, zirai ürünler ve mekânların durumunda herhangi bir değişiklik olmadığından bir önceki salnamede belirtildiği gibi kaydedilmiştir.

1899 yılına ait vilayet salnamesinde Kiğı Kazasına ait bilgilerin diğer salnamelere göre oldukça farklı olduğu görülmektedir. Kazada mevcut ibadet yerleri ve diğer mekânların sayısında değişiklikler yaşanmıştır. Söz konusu salnameye göre kazada 27 cami ve mescit, 1 murahasahane, 41 kilise ve

38 SVE, 1299 (1881), s.156-157.

39 SVE, 1299 (1881), s.167-181.

40 SVE, 1304 (1887), s.257-258.

41 SVE, 1310 (1892), s.142-143.

42 SVE, 1312 (1894), s.194-196.

43 SVE, 1315 (1897), s.181-183.

manastır, 405 dükkân ve mağaza, 250 oda, 1 hamam, 7 meyhane, 5 han, 3 kireçhane, 12 bezirhane, 10 boyahane, 5 debbağhane, 6 fırın, 350 değirmen ve dinek, 3.010 arsa, 210 çeşme, 4 bağ, 261 bahçe, 39 kargir ve ahşap köprü, 20 yaylak, 72 mera, 5.250 anbar ve samanlık, 300 kabristan olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca kazada, şal, kilim, halı, seccade, kundura ve çorap gibi ürünlerin de imal edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Kazada imali yapılan ürünlerin ahalinin ihtiyacını karşılayacak miktarda olduğu gibi civarda bulunan bazı kazalara ve Erzurum vilayetine satıldığı da görülmektedir.⁴⁴ 1900 yılına ait en geç tarihli vilayet salnamesinde Kiğı kazasında aynı mekânlar mevcut kalmıştır, ancak sayıları 1899 salnamesinde kaydedildiği kadar yüksek değil, bir önceki salnamelerde kaydedilen bilgilerle daha yakındır.⁴⁵

Salnamelerden anlaşıldığı üzere Kiğı, ekonomik olarak kendine yeten ve birçok iş yerlerinin bulunduğu bir kazadır. Kaza halkının ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda meslek sahibinin bulunduğu belirtilmiştir. Üretimi yapılan ürünlerin Erzurum'a nakledilerek satıldığı görülmektedir. Dolayısıyla kazada ticaretin gelişmiş olduğu söylenebilir. Bunun yanında gayrimüslim nüfusa ait pek çok kilise ve onlara ait işletmeler olarak meyhanelerin mevcut olduğu da görülmektedir. Salnamelerde yıllara göre Kiğı'ya bağlı bulunan köy ve hane sayısı ile gayrimüslim ve Müslüman nüfusa dair bilgilerin kaydedildiği cetvellere de yer verilmiştir. Buna göre Kiğı'ya bağlı köy, hane ve nüfusa dair bilgiler yıllara göre şu şekildedir:

Tablo 1: Erzurum Vilayet Salnameleri'nde Yıllara Göre Kiğı Kazasının Köy, Hane ve Nüfusu

Yıl	Köy	Hane	Nüfus
1871 ⁴⁶	97	-	17.924
1872 ⁴⁷	97	5.769	17.920
1873 ⁴⁸	97	6.069	18.427
1874 ⁴⁹	97	6.069	18.427
1875 ⁵⁰	150	7.810	19.549
1876 ⁵¹	150	7.810	20.562

44 SVE, 1317 (1899), s.236-238.

45 SVE, 1318 (1900), s.347.

46 SVE, 1288 (1871), s.141.

47 SVE, 1289 (1872), s.141.

48 SVE, 1290 (1873), s.141.

49 SVE, 1291 (1874), s.141.

50 SVE, 1292 (1875), s.140.

51 SVE, 1293 (1876), s.140.

1877 ⁵²	81	7.075	18.714
1881 ⁵³	181	7.075	19.672
1887 ⁵⁴	217	7.058	37.005
1892 ⁵⁵	217	7.701	45.385
1894 ⁵⁶	217	7.900	49.000
1897 ⁵⁷	217	7.900	48.729
1899 ⁵⁸	212	7.747	51.026
1900 ⁵⁹	212	7.747	47.229

1871'den 1881 yılına kadar Kiğı kazasındaki nüfus, bazı salnamelerde Müslüman ve Hristiyan bazılarında ise İslam, Ermeni ve Rum olarak ayrılarak kaydedilmiştir. 1877 ve sonrasında ise erkek ve kadın olarak ayrılmaya başlandığı gibi her milletten kadın ve erkek nüfusun sayısı belirterek kaydedilmiştir. Verilen bilgilere göre Müslümanlardan sonra bölgede en çok Ermenilerin yaşadığı anlaşılmaktadır.

2. Erzurum Vilayet Salnameleri'ne Göre Kiğı Kazasında Eğitim

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında tüm ülkeyi etkileyecek adımlar 18. yüzyıldan sonra atılmıştır. I. Abdülhamid, III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde temelleri atılan batı tarzı eğitimde yenileşme hareketleri, 1839 yılına gelindiğinde büyük bir hızla devam etmiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda büyük yenilgilere ve kayıplara uğrayan Osmanlı Devleti, sonunda Batı'nın üstünlüğünü kabul ederek, reform hareketlerine başlamıştır. Bu konuda atılan ilk adım ordunun güçlenmesini sağlamak için askeri eğitim alanında değişimlere gitmek olmuştur. Dolayısıyla eğitim alanındaki ilk yenileşme hareketleri askeri alanda başlamıştır. *Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn* (1776), *Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn* (1795), *Tıphâne-i Âmire ve Cerrahhâne-i Mamure* (1827), *Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye* (1834) ve *Mızıka-ı Hümayûn Mektebi* (1834) gibi ordunun gelişmesine katkı sağlayacak Batı tarzı eğitim kurumları açılmıştır. Askeri okullar dışında sivil alanda açılan ilk eğitim kurumları ise *Mekteb-i Maârif-i Adliyye* (1839) ve *Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye* (1839) olmuş-

52 SVE, 1294 (1877), s.127.

53 SVE, 1299 (1881), s.154.

54 SVE, 1304 (1887), s.257.

55 SVE, 1310 (1892), s.141.

56 SVE, 1312 (1894), s.194.

57 SVE, 1315 (1897), s.289-290.

58 SVE, 1317 (1899), s.320-321.

59 SVE, 1318 (1900), s.438-439.

tur. Bu eğitim kurumlarının açılmasındaki amaç ise sivil memur yetiştirmek olmuştur.⁶⁰ Eğitim alanında gerçekleştirilen reformların ülkenin her tarafına yayılması gerekli görülünce İstanbul dışında kalan vilayetlerde de eğitim kurumları açılarak ahalinin eğitilmesi için çalışmalara başlanılmıştır. İlk olarak eğitim alanındaki konulardan sorumlu bir kurula ihtiyaç olduğundan 1846 yılında *Meclis-i Maârif-i Umûmiyye* adıyla bu kurul oluşturulmuştur. Eğitim alanında yapılması gerekenlere dair meseleler bu kurulda tespit edilerek hükümete sunulmuş ve böylece yapılması gerekenlere dair fikir sahibi olunmuştur. Aralık 1846 yılında ise Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'nin alt bir birimi olarak, *Mekâtib-i Umûmiyye Nezareti* kurulmuştur.⁶¹

Osmanlı Devleti'nde eğitim çağına gelen çocuklar ilk eğitimlerini sıbyan mekteplerinde tamamladıktan sonra bir üst kurum olarak medreselere devam ederlerdi. Aldıkları eğitim ise daha çok dini konularda olurdu. Bu sistemde yetişen kişilerin iyi bir eğitimden geçmedikleri ve bu durumun yenileşme hareketlerine uyum sağlamadığı fark edilince yeni eğitim kurumlarına ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır. Böylece 1839 yılında rüşdiye mektepleri açılmıştır.⁶² İlk olarak İstanbul'da açılan bu mekteplerin eğitimin yayılmasını hızlandırmak için taşrada da açılması gerekli görülmüştür. Nitekim 1848 yılında Bursa ve Edirne'de de rüşdiye mektepleri açılmıştır. Ardından 1850'lerde Bosna'da rüşdiye mektebi açılarak Balkanlara da bu gelişmeler götürülmüştür. Meclis-i Maârif tarafından 5 Nisan 1853 tarihinde sunulan bir öneride bu mekteplerin ülkenin pek çok yerine açılması ileri sürülerek 25 taşra merkezinde rüşdiye mekteplerinin açılması gerektiği ifade edilmiştir. Böylece Rumeli'den Anadolu'ya devletin pek çok yerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Açılan ve açılması planlanan tüm bu mektepler 1869 yılında çıkarılan *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi* etrafında birleştirilmiştir.⁶³

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde İstanbul ve taşrada sayıları artan rüşdiye mektepleri için birbirinden farklı iç idare talimatı uygulandığı belirtilmektedir. Örneğin İstanbul rüşdiye mekteplerinin genel idaresinden mektep müdürü sorumlu iken taşra rüşdiyelerinde bu görevi muallim-i evvel yerine getirmiştir. Bunun dışında İstanbul mekteplerinde, mekteplerdeki konulara dair altı adet defter bulunurken (demirbaş, öğretmen, memur ve hademe, talebenin kayıt ve sicil defteri, sınıf, müsveddât ve teftiş defteri) taşra mek-

60 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2020*, Kasım 2020, s.143-149.

61 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İstanbul 2019, s.61-63.

62 Akyüz, s.67-71, 148.

63 Somel, s.94-97, 118-123.

teplerinde dört adet resmi defter (demirbaş, esâmi, devam, masârif-i müteferrika defterleri) bulunmaktaydı. İdari alan gibi öğrenci işlerinde de bazı farklılıklar olmuştur. Öğrencilere derslerinde aldıkları notlara göre farklı mükafatlandırmalar verilmiştir. Bunun dışında öğrenci imtihanları ve sorumluluklarını yerine getirmediklerinde öğrenciye uygulanan ceza sistemi de İstanbul ve taşra mekteplerinde farklı olmuştur.⁶⁴

Salnamelerde de görüldüğü üzere Kiğı kazasında sıbyan, ibtidai ve rüşdiye mektepleri mevcuttu. Sıbyan mekteplerinde genellikle çocuklara okuma yazma, İslam dininin kuralları ve Kur'an öğretilmekteydi. Bu okullarda okutulan dersler arasında: elifba, Kur'an, ilm-i hal, tecvid, Türkçe ahlak risaleleri, Türkçe ve hat yer almaktaydı. İbtidai mektepleri, 1882 yılında faaliyete geçen ilkokul olarak nitelendirilen eğitim kurumlarıydı. II. Abdülhamid dönemi yayılmaya başlayan bu eğitim kurumlarına, Hamidi İbtidai Mektebi ismi verilmiştir. Rüşdiye mektepleri ise ortaöğrenim seviyesinde eğitim verilen kurumlardır.⁶⁵ Salnamelerden Kiğı'da bu eğitim kurumlarının tam olarak ne zaman açıldıklarına dair bilgilere ulaşılamasa da her üç eğitim kurumunun da 20. yüzyılın başlarına kadar mevcut kaldığı anlaşılmaktadır. En geç 1900 yılına tarihlenen Erzurum Vilayet Salnamesi'nde de Kiğı kazasında rüşdiye, ibtidai ve sıbyan mektebinin mevcudiyeti kaydedilmiştir.⁶⁶ Nitekim I. Dünya Savaşı'na kadar bu kurumlar Kiğı'da eğitim vermeye devam etmiştir. Fakat savaş yıllarında kapatılmışlar ve Cumhuriyet dönemine kadar da faaliyete geçmemişlerdir.⁶⁷

Mekteplerin yanında Kiğı kazasında medreseler de yaygın eğitim kurumları olmuştur. Bingöl ve çevresindeki medrese geleneği ile ilgili bir çalışmada, Kiğı ve Adaklı⁶⁸ ilçelerinde 12 adet medresenin var olduğu tespit edilmiştir.⁶⁹ Erzurum Vilayet Salnameleri'nde ve Kamus'ul-Alam'da da Kiğı kazasında medreselerin bulunduğu dair bilgilere yer verilmiştir. Örneğin 1900 yılına ait salnamede Kiğı'da 2 adet medresenin var olduğu belirtilmektedir.⁷⁰

64 Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, Ankara 2015, s.5-15.

65 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991.

66 SVE, 1318 (1900), s.347.

67 Mahmut Buyankara, "Osmanlı'nın Son Döneminden Günümüze, Bingöl'de Eğitim Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış (Sorunlar ve Öneriler)", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, C: I, S: 1, 2015, s.84.

68 Günümüzde Bingöl'e bağlı bir ilçe olan Adaklı, Osmanlı Dönemi Kiğı Kazası'na bağlı bir nahiye idi. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017, s.7.

69 Abdulaziz Beki, "Klasik Medrese Geleneğinin Bingöl'ün Sosyo-Kültürel Yapısına Katkısı", *II. Bingöl Sempozyumu (25-27 Temmuz, 2008)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s.707.

70 SVE, 1318 (1900), s.347.

Müslüman ve Hıristiyan nüfusun birlikte yaşadığı Kiğı'da her iki tarafa ait mektepler mevcuttu. Ermenilere ait mektepler ön plandadır.⁷¹ Kamus'ul-A-lam'da merkezde Ermenilere ait biri erkeklere diğeri kızlara ait 2 mektebin bulunduğu ifade edilmektedir.⁷² Açılan bu mektepler devletin kontrolünde ve bilgisi dahilindedir. Fakat gayrimüslimlerin zaman zaman misyonerlik faaliyetleri için izinsiz mektepler açtığına da rastlanmaktadır. Nitekim Kiğı kazasında da bu tür durumların yaşandığına dair belgeler mevcuttur. Örneğin 1903 yılına ait bir belgede, Kiğı'nın Timurana karyesinde Protestan olduğu belirtilen Padopolis adında bir kişi, usule uygun olmadan mektep inşa ettirdiğinde ahali tarafından fark edilip ihbar edilmiştir. Bunun üzerine durumu tespit etmek için bölgeye bir aylığına keşif memurları gönderilmiştir. Padopolis'in inşa ettirmekte olduğu yapının haneden ziyade bir mektebe benzediği ve birkaç yıldır Harput'taki misyonerler tarafından eğitilmekte olan 20 civarında öğrencinin Timurana karyesine gelmiş olmasına bakılırsa, muhtemelen bu mektebe nakledileceklerinin anlaşıldığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine henüz yapımı tamamlanmamış mektebe nasıl bir çözüm bulunacağı Maarif Nezareti'ne sorulmuştur.⁷³ Konu ile ilgili bir başka belgede, eğer bir yerde mektep inşa edilip eğitime başlanacaksa, bunun ancak padişahın emri ile mümkün olacağı ve bunun harici meydana gelen durumlarda gerekli işlemlerin başlatılacağı bildirilmiştir. Devletin izni olmadan mektep inşa edilmeye çalışıldığı için buna yönelik müdahalelerde bulunulmuştur. Böyle bir durumda devlet, ilk olarak bilginin doğruluğundan emin olmak için bir aylığına bölgeye keşif memurları göndererek durumu takip ve tetkik etmiştir.⁷⁴

Çalışmanın ana kaynaklarını oluşturan 1870-1900 yılları arasını kapsayan Erzurum Vilayet Salnameleri'nde Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Kiğı kazasındaki eğitimin durumunu tespit etmeyi sağlayan önemli bilgilere rastlanılmıştır. Erzurum Vilayeti ve buraya bağlı olan kaza ve nahiyelerde hangi kurumların mevcut olduğu ve sayılarını gösteren cetveller sayesinde, Kiğı kazasında bulunan eğitim kurumlarını tespit etmek mümkün olmuştur. Ele alınan salnamelerde, yıllara göre Kiğı'daki eğitim kurumlarının sayılarında artışlar ve düşüşler yaşanmıştır. En geç tarihli 1900 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesi'nde Kiğı'da 1 rüşdiye mektebi, 9 sıbyan mektebi ve 2 medresenin bulunduğu bilgisi kaydedilmiştir.⁷⁵

71 Buyankara, s.84.

72 Sami, C.V, s.3939.

73 BOA, DH.TMIK.M. 157/64 (22 Şaban 1321/ 13 Kasım 1903).

74 BOA, DH.TMIK.M. 157/68 (24 Şaban 1321/ 15 Kasım 1903).

75 SVE, 1318 (1900), s.346-347.

Bunun yanında salnamelerde, mekteplerdeki görevli memurlar (muallim, bevvab⁷⁶ gibi) öğrenciler ve diploma alan öğrenci sayılarına da yer verilmiştir.

2.1. 1872 Yılına Ait Erzurum Vilayet Salnamesi'nde Kiğı'daki Müslüman ve Hıristiyan Sıbyan Mektepleri

En erken 1870 en geç 1900 yılına ait olan salnamelerde Kiğı mektepleriyle ilgili ilk bilgiye 1872 salnamesinde rastlanmaktadır. Söz konusu salnamede sıbyan mekteplerinden bahsedilir. Buna göre 32 adet Müslüman sıbyan mektebi, 18 adet de Hıristiyan sıbyan mektebinin olduğu kaydedilmiştir. Kazada herhangi bir medresenin bulunduğu dair bir bilgi kaydedilmemiştir.⁷⁷ 1870 yılındaki salnamede, Erzurum vilayetinde ve diğer vilayetlerde bulunan mektepler ile ilgili bilgiler verilmesine rağmen Kiğı'dan hiç bahsedilmemiştir. 1872 yılından sonra gelen salnamelerde Kiğı'daki mekteplere yer vermeye başlanması bu tarihten itibaren eğitimin geliştiğini göstermektedir.

2.2. 1873-1874 Yıllarına Ait Erzurum Vilayet Salnameleri'nde Kiğı'daki Sıbyan Mektepleri ve Medreselerin Mevcudiyeti

1873 tarihli vilayet salnamesinde, Kiğı kazasında 31 sıbyan mektebinin ve 4 adet medresenin olduğu görülmektedir. Kazalarda bulunan rüşdiye mekteplerinin sayılarının da kaydedildiği salnamede, Kiğı'ya dair herhangi bir rüşdiye mektebi sayısı verilmemiştir.⁷⁸

1874 tarihli vilayet salnamesinde, Kiğı kazasında sıbyan mektebi sayısı 21, medrese sayısı ise yine 4 olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde rüşdiye mektebi mevcut değildir.⁷⁹

2.3. 1875 Yılından 1877 Yılına Kadar Olan Erzurum Vilayet Salnameleri'nde Kiğı'da Mektepler: Rüşdiye Mektebi, Görevli Personeller ve Öğrencilere Dair İlk Bilgiler

1875 tarihli salnamede, Kiğı kazasında yer alan sıbyan mekteplerinin yanında ilk defa rüşdiye mektebine dair bilgilere de rastlanılmaktadır. Kiğı Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i sani (ikinci öğretmen) olarak İsmail Hakkı Efendi bulunmakta olup öğrenci sayısı 28'dir. Söz konusu salnamede Kiğı

76 Kapıcı.

77 SVE, 1289 (1872), s.147.

78 SVE, 1290 (1873), s.147.

79 SVE, 1291 (1874), s.147.

kazasında bulunan rüşdiye mektebi sayısı 1, sıbyan mekteplerinin sayısı 68 ve medreselerin sayısı 4 olarak kaydedilmiştir.⁸⁰ 1872 yılından 1875 yılına kadar olan sürede Kiğı'da sıbyan mekteplerinin sayılarında artış yaşanması ve bunun yanında rüşdiye mektebinin de olduğunun kaydedilmesi, kazada eğitim faaliyetlerinin gelişmeye devam ettiğini göstermektedir.

1876 tarihli vilayet salnamesinde yine 1 adet rüşdiye mektebi, 4 adette medrese olduğu kaydedilmiştir. Sıbyan mekteplerinin sayısı 68'den 113'e yükselmiştir.⁸¹ Kiğı kazasında hane ve nüfus sayısında artışlar yaşanırken sıbyan mekteplerinin sayısı da artmıştır.

1877 tarihli salnamede; Kiğı Rüşdiye Mektebi'nde İsmail Hakkı Efendi'nin hala muallim-i sani görevine devam ettiği ve öğrenci sayısının 18 olarak kaydedildiği görülmektedir.⁸² Rüşdiye mektebi, sıbyan mektepleri ve medreselerin sayısında herhangi bir değişiklik olmamıştır.⁸³

2.4. 1881 Yılından 1900 Yılına Kadar Olan Erzurum Vilayet Salnameleri'nde Kiğı'daki Mektepler, Görevli Personel ve Öğrencilerin Durumu

1881 tarihli vilayet salnamesinde Kiğı kazasında mevcut olan sıbyan mekteplerinin sayısında ciddi bir düşüş olduğu görülmektedir. 1877 yılında kazada 113 sıbyan mektebi olduğu belirtilirken, 1881 tarihli vilayet salnamesinde bu sayının 9'a düştüğü görülmektedir. Rüşdiye mektebi sayısı 1, medrese sayısı ise 3 olarak kaydedilmiştir.⁸⁴

1887 yılındaki Erzurum vilayet salnamesinde Kiğı Rüşdiye Mektebi'nde 52 öğrencinin kayıtlı olduğu ve 1 öğrencinin diploma aldığı görülmektedir. Muallim-i sani olarak yine İsmail Hakkı Efendi kaydedilmiştir. Aynı salnamede, 1887 yılında Kiğı kazasında; 1 rüşdiye mektebi, 9 sıbyan mektebi ve 2 tane de medresenin var olduğu kaydedilmiştir.⁸⁵

1892 tarihli vilayet salnamesinde Kiğı kazasında rüşdiye mektebine kayıtlı 50 öğrenci olduğu ve İsmail Hakkı Efendi'nin öğretmenliğe devam ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca okulda Muhammed Efendi isimli bir bevabın olduğu da kaydedilmiştir. İbtidaiye muallimliği görevinde ise Muhammed Hurrem

80 SVE, 1292 (1875), s.132,145.

81 SVE, 1293 (1876), s.145.

82 SVE, 1294 (1877), s.121.

83 SVE, 1294 (1877), s.130.

84 SVE, 1299 (1881), s.156. Bu süreçte sınırların değişmiş olması ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

85 SVE, 1304 (1887), s.256-257.

Efendi bulunmaktadır. Öğrenci sayısı 65 olarak kayıtlara geçmiştir. Kiğı'daki eğitim kurumlarında bir değişiklik olmamıştır. Kazaya dair ayrıntılı bilgilerin verildiği kısımda yine 1 rüşdiye mektebi, 9 sıbyan mektebi ve 2 medresenin var olduğu bilgileri verilmiştir.⁸⁶

1894 yılına ait vilayet salnamesinde Kiğı Rüşdiye Mektebi'ne kayıtlı 35 öğrenci bulunmakta ve İsmail Hakkı Efendi ikinci öğretmen olarak görevini sürdürmeye devam ettiği görülmektedir. İbtidaiye muallimi görevine Muhammed Hurrem Efendi ve bevrap görevine de Muhammed Efendi devam etmiştir. Kazada yer alan eğitim kurumlarının sayısı yine aynı kalmıştır.⁸⁷

1897 tarihli vilayet salnamesinde, Kiğı Rüşdiye Mektebi'nde ikinci öğretmen olarak Muhammed Nureddin Efendi görev yapmaktadır. Okulun bevraplığını ise Muhammed Efendi devam ettirmektedir. İbtdidaiye muallimi görevinde yine Muhammed Hurrem Efendi bulunmakta olup öğrenci sayısı 35'e düşmüştür. Eğitim kurumlarının sayısında ise herhangi bir değişiklik olmamıştır.⁸⁸

1899 tarihli salnamede, önceki yıllara göre bazı değişikliklerin olduğu dikkat çekmektedir. Bu dönem Kiğı Rüşdiye Mektebi'nde bir hüsn-i hat mualliminin adı zikredilir. Öğrenci sayısı 52 olarak belirtilmiştir. Daha önce ibtidaiye mektebi olarak belirtilen mektebin ismi bu salnamede Hamidiye İbtidaiye Mektebi olarak geçmekte ve burada kız ve erkek öğrenci sayıları ayrı ayrı belirtilmektedir. Buna göre erkek öğrenci sayısının 24, kız öğrenci sayısının 29, toplam öğrenci sayısının 53 olduğu kaydedilmiştir. Kız öğrencilerinin sayısının erkek öğrencilere göre fazlalığı dikkat çekmektedir. Ayrıca Kiğı'ya dair ayrıntılı bilgilerin verildiği kısımda da diğer salnamelerden farklı bilgilerin kaydedildiği görülmektedir. Rüşdiye ve sıbyan mektebi sayısında değişiklik olmamakla beraber 1 ibtdidaiye mektebi olduğu ve önceki yıllara ait salnamelerde 2 olarak verilen medrese sayısının bu dönem 20 olarak kaydedildiği görülmektedir.⁸⁹ 1900 yılına ait Erzurum vilayet salnamesinde ise 1 rüşdiye mektebi, 9 sıbyan mektebi ve 2 medresenin olduğu ifade edilmiştir. 1899 yılındaki salnamede verilen bilgilerle tek örtüşen bir ibtidaiye mektebinin var olduğunun belirtilmesidir. Kiğı Rüşdiye Mektebi'nde öğrenim gören öğrenci sayısının 49, Hamidiye İbtidai Mektebi'nde ise 50 olduğu bilgisi verilir.⁹⁰

86 SVE, 1310 (1892), s.140-142.

87 SVE, 1312 (1894), s.193-195.

88 SVE, 1315 (1897), s.180-181.

89 SVE, 1317 (1899), s.235-236. Muhtemelen 2 yerine yanlışlıkla 20 yazılmıştır.

90 SVE, 1318 (1900), s.346-347.

1870-1900 yılları arasında Kiğı kazasının genel eğitim durumu bu şekilde idi. 20. yüzyılın başına kadar tarihlenen salnamelerden görüldüğü üzere 30 yıllık süreçte Kiğı kazasında eğitim faaliyetleri her dönem sürdürülmeye devam etmiştir. Genelde art arda tarihlenen Erzurum Vilayet Salnameleri, 1881 salnamesinden sonra bir ara düzensiz yayınlanmıştır. Beş-altı yıl arayla yazılan salnamelerin olduğu görülmektedir. Fakat eğitim kurumlarında gelişimin bu dönemlerde de devam ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü sonrasında kaydedilen her salnamede sıbyan, ibtidai ve rüşdiye mekteplerinin varlıklarını koruduklarını ve çoğunun bir önceki salnamelerde belirtildiği gibi kaldığına rastlanmaktadır. 1899 yılına ait salname incelendiğinde Kiğı kazasında artık sadece erkek çocukları değil, kız çocuklarının da eğitim görmeye başladıkları dikkat çekmektedir. İlk zamanlar ibtidai olarak bilinen mektebin, II. Abdülhamid dönemi Hamidiye İbtidai Mektebi'ne dönüştüğü görülmektedir. 1899 ve 1900 yıllarına ait salnamelerde bu değişime rastlamak mümkündür. Günümüzde Kiğı merkezde mimari özelliklerinden dolayı II. Abdülhamid döneminde inşa edildiği düşünülen bir mektep yer almaktadır. Tek katlı, dikdörtgen planlı ve anıtsal formda inşa edildiği tespit edilen bu mektep, halen ayakta olup mesken olarak kullanılmaya devam edilmektedir.⁹¹

Sonuç

16. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine geçen Kiğı, idari teşkilatlanmada bir kaza merkezi olmuştur. Önceleri Diyarbakır'a bağlı iken, 1535 yılında Erzurum Beylerbeyliği'nin kurulmasıyla buraya bağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar da Erzurum'a bağlı kalmıştır. 1870 ve 1900 yılları arasındaki Erzurum vilayet salnamelerinden Kiğı kazasının mevcut durumunu tespit etmek mümkündür. Kiğı'da Ermeni, Rum ve Müslüman nüfusun birlikte yaşadığı görülmektedir. Hıristiyan ve Müslüman nüfusun bir arada yaşadığı bir kaza olmasından dolayı günümüze cami ve kilise gibi birçok mimari yapı ulaşmıştır. Kiğı pek çok iş yerinin mevcut olduğu ve doküman sanayinin yapıldığı bir kaza merkezi olmuştur. Özellikle demir madeni açısından önemli bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Kaza ahalisinin ihtiyacını karşılayacak miktarda üretimin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Erzurum Vilayet Salnameleri'nde Kiğı kazasında eğitime dair ilk bilgilere 1872 salnamesinde rastlanmıştır. Söz konusu salnamede Kiğı'da hem Müslüman hem de Hıristiyanlara ait sıbyan mekteplerinin var olduğu anlaşılmaktadır. Sıbyan, ibtidai ve rüşdiye mekteplerinin yanında medreselerin de etkin eğitim kurumları olduğu anlaşılmaktadır. Salnamelerden anlaşıldı-

91 Top, s.190.

ğı üzere Kiğı kazasında daha çok ilköğretim seviyesinde eğitim verilen sıbyan mekteplerinin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Zaman zaman sıbyan mekteplerinin sayısında artışlar veya düşüşler yaşanmasına rağmen rüşdiye mektebi sayısı ele alınan salnamelerde hep 1 olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Dönemi Kiğı kazasında eğitim çağına gelen çocukların genellikle ilk eğitimlerini tamamlamalarına; okuma yazma öğrenmelerine, İslam dininin kurallarını ve Kur'an'ı tanımaya başlamalarına önem verildiği söylenebilir. Genelde öğrenci sayılarının 30-50 arasında değiştiği Kiğı Rüşdiye Mektebi'nde, mezuniyet bilgilerine pek yer verilmemiştir. Yalnız 1887 yılına ait salnamede 52 öğrenciden 1 kişinin diploma aldığı bilgisi kaydedilmiştir. 1875 salnamesinde muallim-i sani olarak adı geçen İsmail Hakkı Efendi'nin uzun yıllar Kiğı Rüşdiye Mektebi'nde görev aldığı anlaşılmaktadır. 1897 salnamesinde İsmail Hakkı Efendi'nin yerine Mehmed Nureddin Efendi'nin tayin edildiği görülmektedir. Kiğı kazasında eğitimin çok gelişmiş bir seviyede olduğunu söylemek mümkün olmasa da Müslüman ve Hıristiyan çocuklar için mekteplerin bulunmasına ve ilk eğitimlerini tamamlamalarına önem verildiği görülmektedir.

Çalışmanın ortaya çıkmasında büyük bir yere sahip olan salnameler, Kiğı'daki eğitim faaliyetlerini tespit etmede oldukça önemli kaynaklar olmuştur. Bir bölgede hangi eğitim kurumlarının bulunduğu ve kaç adet oldukları, muallimlerin görevleri (muallim-i evvel, muallim-i sani, hüsn-ü hat gibi) ve isimleri, mekteplerde kaç adet öğrencinin eğitim almakta olduğu gibi bilgiler sayesinde, ele alınan bölgenin eğitim durumunu tespit etmek mümkündür.

Kaynakça

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Dahiliye (C.DH.), 182/9060 (9 Cemaziye-lahir 1269/ 20 Mart 1853).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat (DH.TMİK.M.) 157/64 (22 Şaban 1321/ 13 Kasım 1903).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat (DH.TMİK.M.) 157/68 (24 Şaban 1321/ 15 Kasım 1903).

2.Salnameler

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1287 (1870).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1288 (1871).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1289 (1872).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1290 (1873).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1291 (1874).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1292 (1875).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1293 (1876).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1294 (1877).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1299 (1881).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1304 (1887).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1310 (1892).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1312 (1894).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1315 (1897).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1317 (1899).

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, 1318 (1900).

3.Kitap ve Makaleler

AKBULUT, Yılmaz, *Bingöl Tarihi*, Ankara 1995.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2020*, Kasım 2020.

AYDIN, Bilgin, "Salnâme", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, s.51-54.

BAŞ, Yaşar, "Kiğı Demir Madeni ve Humbarahanesi", *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 6/4, Fall: 2011, Turkey, s.409-430.

BEKİ, Abdulaziz, "Klasik Medrese Geleneğinin Bingöl'ün Sosyo-Kültürel Yapısına Katkısı", *II. Bingöl Sempozyumu* (25-27 Temmuz, 2008), Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s.673-710.

BUYANKARA, Mahmut, "Osmanlı'nın Son Döneminden Günümüze, Bingöl'de Eğitim Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış (Sorunlar ve Öneriler)", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, C: I, S: 1, 2015, s.81-97.

İLHAN, M. Mehdi, "Bıyıklı Mehmed Paşa", *DİA*, İstanbul 1992, VI, s.116-117.

KÜÇÜK, Cevdet, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, S: 7-8, İstanbul 1977, s.185-224.

- KOÇ, Yunus, "XVI. Yüzyılın Yarisında Kiğı Sancağı'nda İskan ve Toplumsal Yapı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 16, Güz 2004, s.129-156.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991.
- PAMUK, Bilgehan, "XIX. Yüzyılda Çapakçur (Bingöl) ve Yöresinde Ekonomik Faaliyetler: Madencilik ve Yaygın İş Kolları", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: I, S: 1, Bahar 2011, s.103-116.
- SAĞLAM, Nevzat, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Kiğı Sancağında İskan ve Toplum Yapısı", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 33, Aralık 2019, s.590-631.
- SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017.
- SOYLU, Hasbi, "Tarihte Önemi Azalan Yerleşmelere Bir Örnek: Kiğı", *Doğu Coğrafya Dergisi*, C: XII, S: 17, 2007, s.87-110.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İstanbul 2019.
- Şemseddin Sami, *Kamus'ul-Alam*, C.V, İstanbul 1314.
- TOP, Mehmet, "Bingöl'deki Mimari Doku Üzerine Bir Değerlendirme", *I. Bingöl Sempozyumu* (10-11 Haziran 2006), Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2007, s.171-194.
- UZUN, Celalettin, Yaşar Uğurlu, "Kiğı Piltan (Piltan) Bey Camisi", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2019, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S.51, s.45-72.
- ÜNAL, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, Ankara 2015.